

ANETA STAWISZYŃSKA

Uniwersytet Łódzki

ODCZYTY JAKO FORMA DZIAŁALNOŚCI ŁÓDZKIEGO ODDZIAŁU PTK W LATACH I WOJNY ŚWIATOWEJ

READINGS AS A FORM OF ACTIVITY OF THE LODZ BRANCH OF PTK IN THE YEARS OF WORLD WAR I

Wybuch I wojny światowej odcisnął początkowo bolesne piętno na działalności łódzkich organizacji społecznych. Po pierwszym okresie stagnacji, związanym chociażby z rozproszeniem członków, wiele z nich reaktywowało działalność, podejmując te formy aktywności, na jakie pozwalały wojenne realia¹. Europejski konflikt uniemożliwił wiele form działalności m.in. łódzkim miłośnikom turystyki i krajoznawstwa, zrzeszonym w Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (dalej: OŁ PTK). Przykładem skoncentrowania się działalności organizacji na jej możliwych w czasie wojny formach były odczyty organizowane m.in. przez OŁ PTK², który za główne zadanie stawiał sobie popularyzowanie krajoznawstwa.

Działalność organizacji zawieszona wraz z wybuchem wojny została wznowiona na początku 1915 r. z inicjatywy jej prezesa Jana Czeraszkwicz³. Wysiłkiem przedwojennych działaczy starano się też ponownie zgromadzić miejscowych sympatyków krajoznawstwa. Działania te przynosiły wymierne efekty. O ile OŁ PTK w 1914 r. posiadał 563 członków⁴,

¹ Sytuacja uległa zmianie po grudniu 1914 r., kiedy to miasto aż do końca wojny znalazło się pod okupacją niemiecką. Władze okupacyjne, chcąc bowiem odciągnąć uwagę opinii społecznej od wyniszczającej ziemię okupowanej, rabunkowej polityki gospodarczej, wprowadzały liberalniejszą w porównaniu do czasów carskich politykę społeczną. Zezwalano wówczas chociażby na huczne obchody polskich świąt narodowych a także na rejestrację wielu organizacji społecznych i kulturalnych, o ile ich działalność nie była nastawiona wrogo wobec władz niemieckich. Mimo przyzwolenia na działalność, zarówno nowe, jak i reaktywowane organizacje napotykały na liczne problemy, głównie natury materialnej, a także te wynikające z samego faktu toczącej się wojny; szerzej na temat życia ówczesnej Łodzi: A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Wyd. Napoleon V, Oświęcim 2016, passim.

² Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – zał. 1906 r., zajmujące się zbieraniem wiadomości krajoznawczych i szerzeniem ich wśród społeczeństwa, główni działacze: A. Janowski, K. Hofman, K. Kulwiec; Z. Kulczycki, *Zarys historii turystyki w Polsce w XIX i XX wieku*, Sport i Turystyka, Warszawa 2001, s. 89–90.

³ Jan Czeraszkwicz (1867–1924) – absolwent prawa na UW; od 1906 r. dyrektor Szkoły Handlowej w Zgierzu; w latach 1912–1924 dyrektor Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”; współwydawca „Entomologa Polskiego”; od 1912 r. prezes OŁ PTK; Z. Kozanecki, *Powstanie Łódzkiego Oddziału PTK i jego pierwsi działacze*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, red. K. Hempla, Zarząd Wojewódzki PTTK, Łódź 1979, s. 70; „Nowy Kurier Łódzki” (dalej: NKŁ) 1916, nr 63, s. 3; H.W. Skorek, *Jan Czeraszkwicz (1867–1924)*, [w:] *Tradycje i współczesność łódzkich szkół średnich. Rola szkolnictwa łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi w XX wieku*, red. T. Jałmużna, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2001, s. 192; *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, PWN, Warszawa 1987, s. 114; *Śp. Jan Czeraszkwicz*, „Ziemia” 1924, nr 10, s. 188.

⁴ Pelen wykaz członków z końca 1913 r.: „Ziemia” 1914, nr 15, s. 22–23.

o tyle po jego reaktywacji liczba ta wynosiła 350, co należy uznać za sukces, biorąc pod uwagę realia wojenne i np. wyjazdy z miasta oraz rozproszenie wielu członków⁵. Stopniowo starano się powracać do przedwojennej działalności. Wiosną 1916 r. została reaktywowana sekcja wycieczkowa, na której czele stanął urzędnik miejski a zarazem zapalony propagator krajoznawstwa Konrad Fiedler⁶. Przy OŁ PTK w czasie trwania wojny istniały też inne sekcje⁷. Oprócz wycieczek, koncentrujących się zwykle na najbliższych okolicach miasta⁸, ważną formą popularyzowania wiedzy krajoznawczej stały się odczyty i prelekcje urządzone przez wspomnianą organizację⁹. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że podobną działalność odczytową miejscowy oddział PTK prowadził już przed wojną. W latach 1909–1914 jego działacze zorganizowali 21 odczytów, która koncentrowały się na tematyce przyrodniczej, geograficznej i gospodarczej¹⁰.

Omówienie kwestii organizowania tychże odczytów, będących ważnym elementem życia intelektualnego ówczesnej Łodzi, napotyka na problem braku źródeł, co uniemożliwia pełną charakterystykę wspomnianej działalności. Dotyczące jej informacje zachowały się jedynie w prasie z tamtego okresu, która choć regularnie informowała o odbywających się odczytach, nie poświęcała im zbytnej uwagi, tj. tylko w nielicznych przypadkach omawiała ich przebieg, koncentrując się głównie na zapowiedziach dopiero planowanych spotkań.

Jeśli chcemy omówić zagadnienie wspomnianych odczytów, należy na wstępie zaznaczyć, że w czasie wojny przy OŁ PTK działała specjalna sekcja odczytowa¹¹, na której czele w 1916 r. stał Franciszek Lenartowicz¹².

⁵ *Historia Oddziału Łódzkiego PTK-PTTK 1909–2009. Historia krajoznawstwa na Ziemi Łódzkiej*, red. E. Witkowski et al., OŁ PTTK, Łódź 2009, s. 6.

⁶ Konrad Fiedler (1886 Łęczycza – 1939 Bydgoszcz) – absolwent filozofii i filologii polskiej na Uniwersytecie Lwowskim; w latach 1909–1917 pracował w Towarzystwie Kredytowym Miasta Łodzi jako pomocnik naczelnika kancelarii; w latach 1917–1920 był dziennikarzem „Nowego Kuriera Łódzkiego”. W czasie I wojny światowej współpracował z Towarzystwem Oświatowym „Wiedza”, Towarzystwem Krzewienia Oświaty oraz Polską Macierzą Szkolną, a także włączał się w liczne przedsięwzięcia społeczne i kulturalne na terenie Łodzi; ok. 1920 r. przeniósł się do Bydgoszczy; zginął we wrześniu 1939 r. podczas tzw. krwawej niedzieli; Z. Kozanecki, *Powstanie Łódzkiego...*, op. cit., s. 70; A. Stawiszyńska, *Konrad Fiedler i jego działalność na rzecz popularyzowania turystyki i krajoznawstwa w Łodzi w latach I wojny światowej*, Zeszyty Naukowe WSTiJO „Turystyka i Rekreacja” 2013, z. 12 (2), passim.

⁷ Pozostałe sekcje to: muzealna, odczytowa oraz dochodów niestałych, „Godzina Polski” (dalej: GP) 1916, nr 66, s. 5.

⁸ Szerzej na temat wspomnianych wycieczek: A. Stawiszyńska, *Okolice Łodzi jako cel turystyki lodzian w latach I wojny światowej*, „Vade Nobiscum” 2013, vol. 9, passim.

⁹ Warto w tym miejscu wspomnieć, że w czasie wojny działalność odczytową prowadziło też szereg innych organizacji. Miały one na celu podnoszenie poziomu wiedzy głównie wśród miejscowych robotników. Wśród organizacji, które szeroko rozwinęły tego typu działalność, były: Towarzystwo Krzewienia Oświaty, Polska Macierz Szkolna czy też Towarzystwo „Wiedza”. Tematyka wspomnianych odczytów obejmowała różne dziedziny wiedzy. Dotyczyły one zarówno historii i kultury narodowej, jak i zagadnień medycznych czy społecznych; J. Konieczna, *Działalność kulturalno-oświatowa Towarzystwa „Wiedza” w Łodzi w latach 1908–1918*, „Rocznik Łódzki” 1994, t. 41, s. 175–193.

¹⁰ W 1913 r. odnotowano wygłoszenie siedmiu referatów podczas zebrań ogólnych OŁ PTK: „Tektonika gór” (Jan Lewiński), „Zabytki polskie w Padwie” (Aleksander Janowski), „Piotrków Trybunalski” (Michał Rawita-Witanowski), „Suwalszczyzna” (Sabina Gontarska), „Ojców i jego okolice”, „Bochońca, Kazimierz, Janowiec” (Konrad Fiedler), „Polesie” (Kazimierz Kulwiec), *70 lat Łódzkiego Oddziału PTTK*, [w:] *70 lat społecznej...*, op. cit., s. 11, 45.

¹¹ Należy wspomnieć, że sekcja ta funkcjonowała także przed wojną. Wówczas w jej skład wchodził Franciszek Lenartowicz, Konrad Fiedler oraz Franciszek Hirsberg; Z. Kozanecki, *Dzieje Łódzkiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, [w:] *70 lat...*, op. cit., s. 45.

¹² Pozostałe sekcje działające w czasie wojny to: muzealna (Czesław Świerczewski), wycieczkowa i fotograficzna (Konrad Fiedler), miłośników przyrody (Stanisław Przeździecki). Od kwietnia 1917 r. funkcjonowała też

Analiza anonsów prasowych dotyczących działalności dowodzi, że odczyty organizowane były zazwyczaj w siedzibie OŁ PTK przy ul. Piotrkowskiej 91. W grudniu 1917 r. nastąpiło rozszerzenie lokalu PTK oraz przeniesienie znajdującego się tam muzeum krajoznawczego na I piętro wspomnianej kamienicy, tak aby dotychczas zajmowane sale mogły służyć do organizowania odczytów¹³. W kwietniu 1918 r. siedziba PTK została przeniesiona do budynku przy al. Kościuszki 17 do tzw. domu Scheiblerowskiego. Tam też znalazło się wspomniane podlegające PTK niewielkie muzeum posiadającego zbiory etnograficzne, przyrodnicze oraz historyczne¹⁴.

Tylko w nielicznych przypadkach odczyty miały miejsce poza wspomnianymi siedzibami. Wyjątek stanowił odczyt z grudnia 1917 r. zorganizowany wspólnie z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszości, który miał miejsce w gmachu Szkoły Zgromadzenia Kupców. Prelegentem był wówczas inż. architekt Jarosław Wojciechowski, który wygłosił odczyt *O zabytkach na ziemiach polskich, zniszczonych w czasie wojny europejskiej, ilustrowany przezrociami*¹⁵.

Niewątpliwie bardzo istotnym zagadnieniem, wymagającym w tym miejscu wspomnienia, były sylwetki prelegentów. Rekrutowali się oni głównie spośród nauczycielstwa będącego członkami PTK. Należy wymienić tu chociażby wspomnianego wcześniej Jana Czeraszkiewicza, Sabinę Gontarską¹⁶ czy Józefa Adamowicza¹⁷. Aktywnym prelegentem był też urzędnik miejski Konrad Fiedler. Niekiedy zapraszano krajoznawców spoza Łodzi czy znane autorytety w pokrewnych dziedzinach wiedzy związane jednak ze strukturami PTK, np. inż. Jarosława Wojciechowskiego¹⁸ (Warszawa), Aleksandra Janowskiego¹⁹ (Warszawski Oddział PTK) czy Józefa Dąbrowskiego z Kaliskiego Oddziału PTK²⁰.

Poszczególne odczyty powtarzano zwykle kilkakrotnie. Praktykę tę stosowano zwłaszcza w przypadku tych wykładów, które dotyczyły nie tylko ziem polskich, lecz także bardziej odległych zakątków świata, przez co mogących uchodzić za szczególnie ciekawe. Popularnym i wielokrotnie powtarzanym odczytem był wykład ks. Antosiewicza poświęcony

---

sekcja fizjograficzna, której zadaniem było badanie okolic Łodzi pod względem geograficznym, przyrodniczym, etnograficznym, a także prowadzenie pomiarów antropologicznych, GP 1916, nr 66, s. 5; NKŁ 1916, nr 63, s. 3; NKŁ 1917, nr 100, s. 2.

¹³ „Gazeta Łódzka” (dalej: GŁ) 1917, nr 333, s. 4.

¹⁴ GP 1918, nr 88, s. 7.

¹⁵ GŁ 1917, nr 331, s. 3.

¹⁶ Sabina Gontarska – nauczycielka; członkini Polskiej Macierzy Szkolnej; D. Szlawski, *Nauczyciele łódzcy w okresie międzywojennym*, Znak, Łódź 2013, s. 647.

¹⁷ Józef Adamowicz (1876–1936) – prawnik, ekonomista, działacz społeczny, krajoznawca, członek łódzkiego Oddziału PTK, *Z roczników PTK z lat 1911 i 1913, wybrał K. Hempel*, [w:] *70 lat...*, s. 44.

¹⁸ Jarosław Wojciechowski (1874–1942) – architekt, konserwator zabytków, fotograf architektury, działacz Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości; wykładał konserwację zabytków na Politechnice Warszawskiej; autor licznych publikacji dotyczących konserwacji zabytków; M.L. Lewicka, *Zasady konserwacji architektury*, [w:] *Zabytek zadbany. Co to znaczy?*, red. I. Liżewska, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015, s. 21.

¹⁹ Aleksander Janowski (1866–1944) – podróżnik, krajoznawca, nauczyciel warszawskich szkół średnich; w latach 1913–1915 odbył podróż dookoła świata, podczas której starał się upowszechnić wiedzę o Polsce i Polakach; był członkiem Polskiej Macierzy Szkolnej, Rady Muzeum Narodowego, prezesem YMCA (od 1923 r.); brał udział w wielu zjazdach i sympozjach geograficznych; współzałożyciel i działacz PTK; publikował liczne prace z zakresu geografii i krajoznawstwa, m.in. w „Ziemi”; A. Wasilewski, *Aleksander Janowski – podróżnik, miłośnik ojczystego kraju, publicysta, organizator wędrowek turystycznych*, <http://www.lublin.pttk.pl/wp-content/uploads/2014/02/A.-Janowski.pdf> [13.06.2016].

²⁰ GŁ 1915, nr 57, s. 2; GŁ 1917, nr 331, s. 3; GŁ 1918, nr 49, s. 3.

Palestynie. Prelegent dzielił się z słuchaczami, w tym z grupami dziecięcymi, swoimi wrażeniami z podróży do Palestyny. Prelekcja ilustrowana była przeżyciami²¹. Kolejne odczyty dotyczyły zapewne coraz to nowszych kwestii. Jak informowała pras, ksiądz zamierzał wygłosić jeszcze szereg wykładów na ten temat²².

Fakt toczącej się wojny przekładał się czasem na tematykę omawianych odczytów. Niekiedy pokazywano zniszczenia, jakich dokonał konflikt w okolicach miasta, a także życie Łodzi w tym czasie. Tematykę tę poruszano podczas prelekcji cenionego łódzkiego fotografa, Michała Daszewskiego²³, połączonej z prezentacją jego fotografii²⁴. Warto w tym miejscu wspomnieć, że wielu ówczesnym odczytom towarzyszyły pokazy fotografii. Umożliwiał to fakt, że OŁ PTK posiadał w swojej siedzibie tzw. latarnię projekcyjną²⁵.

Osobnym zagadnieniem przy omówieniu działalności odczytowej OŁ PTK była grupa docelowych słuchaczy. Niektóre z odczytów, zwanych w tym przypadku „pogadankami”, adresowano do dzieci. Akcja ta prowadzona również przed wojną została wznowiona w grudniu 1915 r.²⁶ W anonsach prasowych podawano wówczas zwykle pożądany wiek najmłodszych słuchaczy. Przykładowo czytanka Janiny Adamowicz²⁷ *Z biegiem Wisły* była adresowana do dzieci w wieku 8–12 lat²⁸. Wiosną 1916 r. podobne czytanki dla dzieci organizowano co niedziela. Za wstęp pobierano wówczas opłatę 5 kop, które to pieniądze miały być przeznaczone na wspomniane wcześniej muzeum²⁹.

Stosunkowo niewiele wiadomo o frekwencji, jaką notowały poszczególne prelekcje, gdyż źródła prasowe nie poświęcały tej kwestii większej uwagi. Jedna z notatek prasowych wspomina, że odczyt Konrada Fiedlera skierowany do dzieci zgromadził 300 słuchaczy³⁰.

Tematyka omawianych wykładów koncentrowała się głównie wokół spraw związanych z krajoznawstwem i naukami geograficznymi. Niektóre z nich łączyły jednak tematykę z kilku dziedzin. Przykładem mógł być odczyt znanego łódzkiego pedagoga Bronisława Knothego³¹: *Stosunek naszych romantyków do przyrody i krajoznawstwa*³². Wykładem

²¹ GP 1916, nr 151, s. 3; GP 1916, nr 286, s. 4; GP 1916, nr 313, s. 3.

²² GP 1916, nr 289, s. 4; GP 1916, nr 313, s. 3.

²³ Michał Daszewski (1877 Czersk – ?) – inżynier technolog, od 1912 r. pracował w zakładach I.K. Poznańskiego, zajmował się fotografią, utrzymywał najważniejsze wydarzenia z życia ówczesnego miasta; J. Strzałkowski, *Historia fotografii w Łodzi do 1944 r.*, Oficyna Bibliofilów, Łódź 1996, s. 116; *Wielka Wojna 1914–1918. Łódź i okolice na fotografiach Michała Daszewskiego*, red. R. Bonisławski, Wyd. Hamal, Łódź 2014, passim.

²⁴ GŁ 1916, nr 103, s. 3.

²⁵ B. Szwałm, *Krajoznawstwo w Łodzi*, [w:] *70 lat...*, op. cit., s. 48.

²⁶ NKŁ 1915, nr 324, s. 2.

²⁷ Janina Adamowicz – żona Józefa Adamowicza, nauczycielka w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim Stanisławy Rajskiej, gdzie uczyła przyrody, działaczka Polskiej Macierzy Szkolnej; D. Szlawski, op. cit., s. 647, 842.

²⁸ GP 1916, nr 84, s. 4.

²⁹ GP 1916, nr 100, s. 4.

³⁰ GP 1916, nr 274, s. 2.

³¹ Bronisław Knothe (1881–1957) – nauczyciel historii w Gimnazjum Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi, absolwent Wydziału Filologicznego UJ, autor wielu publikacji o charakterze patriotycznym, np. wydawanych z okazji rocznic narodowych; w latach 1922–1927 poseł na sejm; Archiwum Państwowe w Łodzi, Spis nauczycieli, Prywatne Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi, sygn. 931, k. 9; A.K. Kunert, P. Majewski, G. Mazur, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 2, Wyd. Sejmowe, Warszawa 2005, s. 129.

³² W relacji prasowej z odczytu czytamy: „(...) Po stwierdzeniu, iż literatura pseudo-klasyczna ignorowała piękno przyrody, prelegent analizuje z kolei stosunek naszych romantyków od przyrody, na początek sentymentalny,

odbiegającym od tematyki krajoznawstwa był też odczyt Wacława Klossa³³ *O nieznanym szkicu Matejki do Iwana Groźnego*, poświęcony treści i genezie obrazu, który łodzianie mogli oglądać w 1918 r. podczas wystawy zorganizowanej przez p. Richlingową³⁴.

Jednym z ważniejszych przedsięwzięć związanych z odczytami organizowanymi przez OŁ PTK w czasie trwania wielkiej wojny był cykl 20–25 odczytów wygłoszonych jesienią 1918 r. przez Jana Czeraszewicza pod tytułem *Całokształt ziem polskich pod względem fizjograficznym, historycznym i gospodarczym*. Planowanym wykładom poświęcono liczne zapowiedzi prasowe. Podkreślano w nich szeroki zakres tematyczny: „(...) prelegent zobrazuje «nasze ziemie, nasze wody, nasze puszcze, nasze ogrody», naszkicuje krajobraz naszego niżu sarmackiego z historią zmian geologicznych, jakim podlegały ziemie nasze na równi z pozostałą Europą, oświetlając dzieje Niziny Polskiej z punktu widzenia najnowszych badań nauki geograficznej, powszechnej i polskiej(...)»³⁵. Przedsięwzięciu temu organizatorzy przypisywali wyjątkowo ważną misję: „(...) W chwili obecnej, kiedy ma się rozpocząć budowanie Państwa Polskiego na nowych podstawach cykl takich odczytów, omawiających całokształt ziem polskich i wszystkie przejawy polskiego życia winien budzić jak najszerze zainteresowanie wśród społeczeństwa»³⁶. Wspomniane wykłady odbywały się dwa razy w tygodniu – we wtorki i w piątki w godz. 19.00–21.00. Obowiązywały na nie karty wejścia w cenie 20 mkp dla członków OŁ PTK i ich rodzin. W przypadku reszty zainteresowanych cena karnetu wynosiła 30 mkp. Wejście na pojedynczy wykład kosztowało odpowiednio 1,5 lub 2 mkp³⁷.

Niewątpliwie organizatorzy odczytów mieli na względzie szerzenie wiedzy wśród ogółu społeczeństwa. Trudno jednak ocenić faktyczny wpływ charakteryzowanych wykładów na stan wiedzy ówczesnych łodzian. W realiach wojny opisywane odczyty były zapewne ważnym elementem zarówno edukacji dzieci, jak i coraz popularniejszej wówczas edukacji osób dorosłych. Ich wkład w rozwój ogólnego życia intelektualnego miasta był jednak prawdopodobnie niewielki. Jak należy przypuszczać, odczyty PTK przyciągały bowiem niemal wyłącznie miejscową inteligencję. Nieco większy wpływ wydawały się mieć natomiast w procesie edukacji najmłodszych łodzian.

---

lubujący się w opisach przyrody sztucznej, ogrodów, parków, następnie romantyczny, opisujący nadzwyczajność przyrody, góry, jeziora itp. Słowacki daje obrazy przyrody przeduchowionej przez autora, odbitej przez pryzmat jego przeżyć i wrażeń, tak samo jak Krasicki. Mickiewicz przepięknie opisuje przyrodę Litwy, będąc w Paryżu pod wpływem nostalgii za ojczyzną. Najwięcej ukochał przyrodę dla niej samej Seweryn Goszczyński (...) Za piękny wykład zebrani podziękowali prelegentowi rzęsiстыми oklaskami”, GŁ 1916, nr 59, s. 3; GP 1916, nr 50, s. 4.

³³ Wacław Kloss (1867 Warszawa – 1943) – absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, dyrektor Gimnazjum Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi; A. Szczerba, *Szkoła Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi (1898–1939)*, Wyd. UŁ, Łódź 2015, s. 65–66.

³⁴ GŁ 1918, nr 69, s. 3.

³⁵ GP 1918, nr 278, s. 6.

³⁶ GP 1918, nr 293, s. 5.

³⁷ GŁ 1918, nr 186, s. 3.

Tabela 1. Tematyka wykładów organizowanych przez PTK oraz prelegenci

Data	Prelegent	Temat	Uwagi
XI 1915	Franciszek Hirsberg ³⁸	<i>Szczałki moreny dennej w okolicy Łodzi</i>	
XII 1915	Konrad Fiedler	<i>Dolina Prądnika</i>	Dla dzieci, przeźrocza
I 1916	Sabina Gontarska ³⁹	<i>Tatry</i>	Dla dzieci, przeźrocza
II 1916	Bronisław Knothe	<i>Stosunek naszych romantyków do przyrody i krajoznawstwa</i>	
III 1916	Janina Adamowicz	<i>Z biegiem Wisły</i>	Dla dzieci (8–12 lat) – Warszawa, Płock, Włocławek, Toruń, Gdańsk i inne
III 1916	Konrad Fiedler	<i>Złoty Potok (woj. częstochowskie)</i>	Dla dzieci
III 1916	Jan Czeraszewicz	<i>Hydrografia ziem polskich</i>	
IV 1916	Janina Adamowicz	<i>Z życia mrówek</i>	Dla dzieci, przeźrocza
7 V 1916	Eugeniusz Krasuski ⁴⁰	<i>Wierzenia i zabobony ludowe</i>	
27 V 1916	Józef Adamowicz	<i>Zagłębie węglowe</i>	
VI 1916	Prof. Stanisław Przeździecki ⁴¹	<i>Lotnictwo</i>	
X 1916	Zofia Malczewska ⁴²	<i>Zamki polskie</i>	
X 1916	Konrad Fiedler	<i>Krajobrazy Polski</i>	Dla dzieci
VI, X, XI, XII 1916, II 1917	Ks. Antosiewicz	<i>Palestyna</i> ⁴³	przeźrocza; „osobiste wrażenia z podróży do Ziemi Świętej”
XII 1916	Ks. Romuald Brzeziński ⁴⁴	<i>nie podano tematu</i>	

³⁸ Franciszek Hirsberg (1863 Kutno – 1933 Paryż) – studiował chemię w Zurychu; członek tajnego Związku Młodzieży Polskiej; w 1890 r. został osadzony w więzieniu w Łodzi za działalność konspiracyjną, a następnie zesłany na Krym; w 1892 r. powrócił do Łodzi, gdzie założył farbiarnię; interesował się paleontologią i prehistorią; brał udział w licznych sympozjach naukowych, także międzynarodowych; podróżnik; jeden z inicjatorów powstania w Łodzi Towarzystwa Przyrodniczego im. S. Staszica; inicjator wydawania „Czasopisma Przyrodniczego Ilustrowanego” oraz postawienia popiersia S. Staszica; J. Zerndt, *Dr Franciszek Hirsberg (1863-1933). Wspomnienie pośmiertne*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 1933, t. 9, s. 296–297.

³⁹ Sabina Gontarska – nauczycielka, działaczka Polskiej Macierzy Szkolnej; D. Szlowski, op. cit., s. 647.

⁴⁰ Eugeniusz Krasuski – inż. chemik, działacz społeczny, dyrektor zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” w latach 1827-1977*, PWN, Warszawa 1979, s. 135–136.

⁴¹ Stanisław Przeździecki – nauczyciel matematyki w Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”; D. Szlowski, op. cit., s. 841.

⁴² Zofia Malczewska – nauczycielka jęz. francuskiego i historii w Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”; ibidem, s. 841.

⁴³ Najprawdopodobniej istniały dwa odczyty – dla dorosłych i dzieci.

⁴⁴ Ks. Romuald Brzeziński – prefekt w Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”; ibidem, s. 837.

I 1917	Józef Adamowicz	<i>O kolegiach żelaznych na ziemiach polskich</i>	
II 1917	Edward Ciszkiewicz ⁴⁵	<i>Ogrodnictwo ozdobne i jego powstanie</i>	
III 1917	Jan Czeraszewicz	<i>Niemen i jego stanowisko dziejowe oraz znaczenie jako arterii komunikacyjnej</i>	
V 1917	Konrad Fiedler	<i>Ziemie polskie pod względem historycznym i geograficznym</i>	
III, IX 1917	Konrad Fiedler	<i>Złoty Potok</i>	Dla dzieci, przeźrocza
XII 1917	Prof. Jarosław Wojciechowski ⁴⁶	<i>O zabytkach na ziemiach polskich, zniszczonych w czasie wojny europejskiej</i>	Gmach Szkoły Zgromadzenia Kupców, przeźrocza
I 1918	Prof. Szymankiewicz	<i>Geneza współczesnej literatury polskiej</i>	
II 1918	Aleksander Janowski	<i>Na około świata</i>	Opis podróży do Japonii, odczyt dla młodzieży
II 1918	Aleksander Janowski	<i>Stara Warszawa</i>	
IV 1918	Prof. Pfeiffer	<i>Stanowisko dziejowe ziem polskich pod względem historycznym</i>	
V 1918	Juliusz Waclaw Kloss	<i>Miasto Brzeziny pod względem historycznym</i>	
Jesień 1918	Jan Czeraszewicz	<i>Całokształt ziem polskich pod względem fizjograficznym, historycznym i gospodarczym</i>	

Źródło: anonse prasowe.

⁴⁵ Edward Ciszkiewicz – ogrodnik; od marca 1916 r. pełnił funkcję ogrodnika miejskiego; przed przyjazdem do Łodzi pełnił funkcję pomocnika głównego ogrodnika Warszawa; był też sekretarzem Towarzystwa Ogrodniczego w Warszawie; publicysta prasy fachowej; przed przyjazdem do Łodzi zaprojektował park im. Paderewskiego w Warszawie oraz park w majątku w Mszczonowie; po wojnie zaprojektował w Łodzi park im. J. Matejki; „Ogrodnictwo” 1925, R. 31–32, nr 1, s. 13; *Ogrody nad Łódką*, Parki i Ogrody, red. R. Olaczek, Stowarzyszenie Film, Przyroda, Kultura, Łódź 2010, s. 130; A. Stawiszyńska, *Łódzka zieleni w cieniu Wielkiej Wojny*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2014, t. 92, s. 66.

⁴⁶ Jarosław Wojciechowski (1874–1942) – architekt, konserwator zabytków, wykładowca Politechniki Warszawskiej; J. Pruszyński, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2, s. 52; B. Wierzbińska, E. Siurawska, *Stulecie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–2006*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2006, s. 4, 7.

Bibliografia

- 70 lat Łódzkiego Oddziału PTTK*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, red. K. Hempla, Zarząd Wojewódzki PTTK, Łódź 1979.
- „Gazeta Łódzka” 1915, nr 57.
- „Gazeta Łódzka” 1916, nr 59, 103.
- „Gazeta Łódzka” 1917, nr 331, 333.
- „Gazeta Łódzka” 1918 nr 49, 69.
- Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1986*, opr. H.W. Skorek, Zarząd stowarzyszenia Wychowanków, Łódź 1987.
- „Godzina Polski” 1916, nr 50, 66, 84, 100, 151, 274, 286, 289, 313.
- „Godzina Polski” 1918, nr 88, 278, 293.
- Historia Oddziału Łódzkiego PTK-PTTK 1909–2009. Historia krajoznawstwa na Ziemi Łódzkiej*, red. E. Witkowski et al., OŁ PTTK, Łódź 2009.
- Kulczycki Z., *Zarys historii turystyki w Polsce w XIX i XX wieku*, Sport i Turystyka, Warszawa 2001.
- Konieczna J., Konieczna, *Działalność kulturalno-oświatowa Towarzystwa „Wiedza” w Łodzi w latach 1908–1918*, „Rocznik Łódzki” 1994, t. 41.
- Kozanecki Z., *Powstanie Łódzkiego Oddziału PTK i jego pierwsi działacze*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, red. K. Hempla, Zarząd Wojewódzki PTTK, Łódź 1979.
- Kunert A.K., Majewski P., Mazur G., *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 2, Wyd. Sejmowe, Warszawa 2005.
- Lewicka M.L., *Zasady konserwacji architektury*, [w:] *Zabytek zadbane. Co to znaczy?*, red. I. Liżewska, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015.
- „Nowy Kurier Łódzki” 1915, nr 324.
- „Nowy Kurier Łódzki” 1916, nr 63.
- „Nowy Kurier Łódzki” 1917, nr 100.
- „Ogrodnictwo” 1925, R. 31–32, nr 1.
- Ogrody nad Łódką*, Parki i Ogrody, red. R. Olaczek, Stowarzyszenie Film, Przyroda, Kultura, Łódź 2010.
- Pruszyński J., *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2.
- Puś W., Pytlas S., *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” w latach 1827–1977*, PWN, Warszawa 1979.
- Skorek H.W., *Jan Czeraszkiewicz (1867–1924)*, [w:] *Tradycje i współczesność łódzkich szkół średnich. Rola szkolnictwa łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi w XX wieku*, red. T. Jajmucha, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2001.
- Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, PWN, Warszawa 1987.
- Stawiszyńska A., *Konrad Fiedler i jego działalność na rzecz popularyzowania turystyki i krajoznawstwa w Łodzi w latach I wojny światowej*, Zeszyty Naukowe WSTiJO, „Turystyka i Rekreacja” 2013, z. 12 (2).
- Stawiszyńska A., *Łódzka zieleń w cieniu Wielkiej Wojny*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2014, t. 92.
- Stawiszyńska A., *Łódź w latach I wojny światowej*, Wyd. Napoleon V, Oświęcim 2016.

- Stawiszyńska A., *Okolice Łodzi jako cel turystyki łódzian w latach I wojny światowej*, „Vade Nobiscum” 2013, vol. 9.
- Strzałkowski J., *Historia fotografii w Łodzi do 1944 r.*, Oficyna Bibliofilów, Łódź 1996.
- Szczerba A., *Szczerba, Szkoła Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi (1898–1939)*, Wyd. UŁ, Łódź 2015.
- Szlawski D., *Nauczyciele łódzcy w okresie międzywojennym*, Znak, Łódź 2013.
- Szwalm B., *Krajoznawstwo w Łodzi*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, red. K. Hempla, Zarząd Wojewódzki PTTK, Łódź 1979.
- Śp. Jan Czeraszkiewicz, „Ziemia” 1924, nr 10.
- Wielka Wojna 1914–1918. Łódź i okolice na fotografiach Michała Daszewskiego*, red. R. Bonisławski, Łódź 2014.
- Wierzbicka B., Siurawska E., *Stulecie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906-2006*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2006.
- Zerndt J., *Dr Franciszek Hirsberg (1863-1933). Wspomnienie pośmiertne*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 1933, t. 9.
- Z dziejów Łódzkiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, red. K. Hempla, Zarząd Wojewódzki PTTK, Łódź 1979.

Archiwalia

- Polskie Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi, Archiwum Państwowe w Łodzi.
- Prywatne Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi, Archiwum Państwowe w Łodzi.

Źródła internetowe

- A. Wasilewski, *Aleksander Janowski – podróżnik, miłośnik ojczystego kraju, publicysta, organizator wędrówek turystycznych*, <http://www.lublin.pttk.pl/wp-content/uploads/2014/02/A.-Janowski.pdf> [13.06.2016].

Streszczenie

Odczyty mające na celu popularyzowanie krajoznawstwa oraz innych dziedzin wiedzy były jednym z najważniejszych przejawów działalności Łódzkiego Oddziału PTK w czasie I wojny światowej. Wspomniane odczyty przyciągały zarówno osoby dorosłe, jak i dzieci. Większość z wykładów wygłaszana była przez miejscowych działaczy, choć zdarzały się prelekcje prowadzone przez znawców tematyki krajoznawstwa z innych miast. Omawiana działalność przyczyniała się do podniesienia poziomu wiedzy w ówczesnej Łodzi, a także była przykładem rozwoju życia społecznego.

Słowa kluczowe: Łódź 1914–1918, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze

Abstract

Readings aimed at promoting sightseeing and other fields of knowledge was one of the most important manifestations of the Lodz branch of PTK during the First World War. These readings attracted both adults and children. Most of the readings was preached by local activists, though there were lectures by experts on the subject touring other cities. The activity in question contributed to raising the level of knowledge in the contemporary Lodz and also was an example development of social life

Keywords: Lodz 19141–1918, Polish Touring Company

NOTKA O AUTORCE

Dr Aneta Stawiszyńska, dr nauk humanistycznych, autorka rozprawy doktorskiej pt. *Łódź w latach I wojny światowej* i ok. 60 publikacji na temat dziejów regionu łódzkiego.